

УДК: 930. 2 : 821. 161.2 (477) „195”

Молдавська Т.І.

**ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА П.А. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО ЯК ДЖЕРЕЛО
ДО ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.**

У статті на прикладі окремих творів українського письменника П.А. Загребельного проаналізовано особливості розвитку українського суспільства другої половини ХХ ст.

Ключові слова: П. Загребельний, роман, радянське суспільство, цінності.

В статье на примере отдельных произведений украинского писателя П.А. Загребельного проанализировано особенности развития украинского общества второй половины ХХ в.

Ключевые слова: П. Загребельный, роман, советское общество, ценности.

The article on the example of the individual works of the Ukrainian writer P.A. Zagrebelnyi analyzed features of the development of Ukrainian society of the second half of the twentieth century.

Key words: P. Zagrebelnyi novel, Soviet society, values.

Твори Павла Архиповича Загребельного (1924-2009) упродовж вже більше як півстоліття є одним з найяскравіших зразків української класичної літератури ХХ ст. Широкому колу читачів письменник відомий, в першу чергу, як автор масштабних історичних романів – “Роксолана”, “Я, Богдан”, “Диво”, “Первоміст”. Твори П. А. Загребельного, сюжет яких розгортається на тлі другої половини ХХ ст., є, водночас, реалістичним віддзеркаленням основних подій радянської історії і розумінням суті цих подій людиною, яка була наближеною до вищих шаблів радянської інтелігенції з усіма її привілеями, проте не втрачала громадянської позиції.

У даній статті на прикладі шести романів П. А. Загребельного – “Айгюль”, “Персоносфера”, “Південний комфорт”, “Гола душа”, “Брухт” та “Стовпотворіння” спробуємо проаналізувати відображення ключових подій історії українського суспільства другої половини ХХ ст. у творчості письменника та співвідношення між баченням цих подій П. Загребельним як радянським письменником і тими фактами, які відомі про ці події та процеси сучасним історикам.

Протягом 1974-1975 рр. були написані романи дилогії “Розгін” – “Айгюль” та “Персоносфера”. Роман “Айгюль” в аспекті зображення радянських реалій та критики існуючої системи можна назвати нейтральним. Одна з перших сцен роману – розбирання в’язнями концтабору завалів німецького бомбосховища після нальоту американської авіації – так само, як твір “Європа-45”, написаний у 1957 р., просякнута ідеєю незламності радянських солдат та ідеєю

інтернаціональної дружби. Останнє стосується як європейських народів, так народів СРСР.

У той же час, обидва романи містять моменти, які не відповідають історичній дійсності або змовчують чи притлумлюють певні явища. Наприклад, батько головного героя Петра Карналя, Андрій Карналь, який перебував на окупованій території, у листі до сина повідомляє, що “колгоспу ми не розпускали, таємно тримали, хто в селі zostався” [5, с. 87]. Хоча, як відомо на сьогоднішній день, колгоспи під час окупації не розпускали самі німці. Про те саме говориться і в романі “Персоносфера”: існування підпільного колгоспу, приховування селянами протягом трьох років урожаю від німців [6, с. 81-82].

У висвітлені долі головного героя також переплітаються реальність з недомовками. Так, після звільнення з німецького концтабору він потрапляє до американського госпіталю, потім переправляється до госпіталю в Середню Азію, звідки переїжджає до м. Одеси і вступає на математичний факультет університету. Таким чином, у романі немає навіть натяку на перевірку головного героя СМЕРШем, яку в обов’язковому порядку проходили всі колишні радянські військовополені – як військові, так і цивільні. Однак, П. Загребельний натякає на переслідування, яких зазнав його герой вже під час навчання в університеті – за те, що той “не зумів достойно закінчити [війну]”, що він є “врятованим” у цій війні, але не переможцем [5, с. 131]. Його подальше кар’єрне сходження зображено заідеалізовано: П. Карналь захищає докторську дисертацію у 28 років, без попереднього захисту кандидатської, у молодому віці призначається на високі посади, будучи ще безпартійним. Сам процес прийому в члени КПСР зображено як необхідний і правильний крок : “[...] тобі без партії негоже. Не зможеш на повну силу працювати, не розкриєш усіх своїх здібностей”, – ці слова автор приписує члену ЦК КПУ Пронченку – герою позитивному, таким чином, “опозитивнюючу” і тезу про важливу роль партійності для громадського і суспільного зростання людини [5, с. 253].

На сторінках обох романів в той же час присутня досить відверта критика існуючої системи з її неформальними “правилами виживання”: не бути занадто ініціативним, залишатися «в середнячках», використовувати громадську роботу як прикриття до невідповідності власне посадовим обов’язкам. Різноманітні комісії на підприємствах письменник називає способом “уникнення відповідальності” [5, с. 212]. Описуючи загибель дітей на річці, від снарядів, які залишилися після війни, головною причиною цього, знову ж таки, вустами “позитивного” героя Пронченка він вказує на відсутність належного інструктування з боку районних віддалів освіти [5, с. 253]. У романі “Персоносфера” автор критикує такі сумновідомі заходи радянського уряду за часів правління М. Хрущова, як “кукурудзяна та горохова епопея”, поділ обласних рад на сільські та міські [6, с. 92]. При цьому ім’я М.С. Хрущова П. Загребельний маскує під терміном “Державний муж”, тоді як ім’я Сталіна у критичному контексті згадується відкрито.

У романі “Айгюль” достатньо правдоподібно, і при цьому без надмірних побутових деталей, показано повсякдення радянських людей упродовж кінця 1940 – початку 1970-х рр. Так, П. Загребельний змалював тяжкі житлові умови

студентства, з якими зіткнувся його головний герой, нестачу харчів перших повоєнних років [5, с. 64-65, 68, 116] тощо. У “Персоносфері”, у контексті згадок Карналя про листи батька, досить об’ємно описується життя українського села середньої Наддніпрянщини у 1950-1970-х рр. Зокрема, описується, що у 1954 р. на трудовень видавали 200 грам зерна [6, с. 83], і ця інформація подається без будь-якого оціночного навантаження: це мало чи багато? Описується очікування перших пенсій колгоспниками у 1964 р., поїздки на заробітки на Казахстану, перенесення старого кладовища у 1961 р., на місці якого мали збудувати нове село, та навіть проблема з водопостачанням, спровокована у 1960-х рр. неефективно спроектованими водогонами, які постачали воду лише на “нижні” вулиці села – надалі ця проблема стане масовою для степових сіл Наддніпрянщини [6, с. 48, 83, 62, 102].

Таким чином, цей роман можна назвати “рубіжним”. Головною сюжетною лінією є боротьба “добра” та “зла” у вимірі боротьба між “генієм” та посередністю. Розмірковуючи над поняттям “величності” державного діяча, П. Загребельний говорить, що “людина стає великою тоді, коли вона ліпше за інших розуміє потреби свого часу” [6, с. 92]. Коли власні бажання та амбіції починають видаватися за суспільні, така політика неминуче приречена на крах. П. Загребельний акцентує увагу на відповідальності державних діячів за свої вчинки, оскільки “хибні ідеали”, у разі спроби їх втілення, неминуче призводять до сумних наслідків для всього народу. У той же час, народ, прості люди, (у романі “простими людьми” виступають, в першу чергу, селяни), зображені рушійна сила історії, прогресивного розвитку суспільства. Вони не бояться втратити ні майно, ні стабільне побутування, ні життя. Вони не бояться ризикувати кар’єрою, благополуччям, аби захистити майбутнє своїх дітей, захистити людей, які їм довіряють і сподіваються на них. Вони здатні розірвати коло хибних думок та вчинків державних лідерів, повертаючи розвиток суспільства та держави у прогресивному напрямку.

Присвячений сучасності і роман “Південний комфорт”, що був написаний протягом 1982-1983 рр. і вже значно критичніший. Як і в романах «Айгюль» та “Персоносфера”, у “Південному комфорті” однією з ключових тез є боротьба між посередністю, яка нівелює загальнолюдські моральні та громадянські цінностей, та прагненням дотримання цих цінностей [1, с. 63, 130]. Середовище та особовий склад столичної районної прокуратури змальовані до певної міри гротескно: серед ключових героїв роману існує чіткий поділ на тих, хто намагається дотримуватися принципів моральності, і тих, хто вважає, що моральності як такої не існує, оскільки їх життєвий досвід показує, що поняття “добра” та “зла” дуже відносні. Перші – в абсолютній меншості: власне, повністю “позитивним” є лише образ слідчого Семибратова. Головного героя Твердохліба зображено як людину, яка всіма силами прагне бути на боці “добра”, однак фактично все його оточення знаходиться на іншому боці. Він не протистоїть їм, не намагається щось довести чи схилити до своїх цінностей, а просто намагається бути чесним – в першу чергу з собою, і саме через це

опиняється у духовному, навіть ментальному вакуумі, оскільки вони не те, що не розуміють мотиви вів його вчинків, але навіть не розуміють, що він інший.

У романі досить відверто показано такі явища, як поширення професійної невідповідності займаним посадам, аморальний кар'єризм, прикривання «високими ідеалами» заради досягнення виключно приватних цілей. Висвітлено і проблеми суто соціально-політичного та юридичного характеру, притаманні радянському суспільству 1970-1980-х рр., зокрема такі як зловживання службовим становищем, розкрадання на виробництві, «анонімки», незаконна торгівля, безглузде витрачання грошей на різноманітні «комісії» і затягування розгляду службового недбальства, забудова м. Києва і нанесення шкоди зеленим насадженням [1, с. 216, 60, 260]. Досить об'ємно зображено таке явище, як накопичення коштів торгівлею на ринку [1, с. 176]. У контексті цього П. Загребельний розглядає і проблему релігійності радянських громадян, яка подається скоріше у негативному аспекті: відомий на весь Київ торговець, якого згідно з радянським законодавством звинувачували у незаконній торгівлі та експлуатації чужої праці, водночас є колекціонером ікон і прямо зізнається у своїй вірі в Бога, а його дружина зображена як затуркана, навіть залякана, і при цьому дуже набожна жінка. При цьому порушується і ще одне питання: існування церков у м. Києві у 1970-х рр., які попри всі заборони продовжували досить активно функціонувати [1, с. 176-178]. Загалом, на нашу думку, це є демонстрацією нівелювання моральних цінностей у їх широкому розумінні в радянському суспільності на тлі все зростаючого засилля обивателів, що ставало однією з ознак наближення занепаду самої системи. Герої роману не є «хорошими» чи «поганими», оскільки саме поняття «добра» та «зла» постійно змінюється.

У 1992 р. з'явилася повість «Гола душа». Вона стала своєрідним рубежем у творчості письменника: гострою, безапеляційною, саркастичною критикою він віддавав належне радянській системі. Фактично на кожній сторінці в гострій, безапеляційній формі автор викриває такі явища радянського суспільства, як зловживання службовим становищем для досягнення матеріальних благ номенклатурними працівниками, недоступність товарів масового вжитку для «простих трудящихся», хабарництво. Головна героїня – жінка, донька представника сільської інтелігенції, без особливих здібностей (що вона сама прекрасно усвідомлює), волею долі стрімко просувається уверх по кар'єрних східцях. У обмін на це її покровителі вимагають тільки одного – доступу до тіла: “Звичайна жінка спить з тим чоловіком, який їй подобається, [...], а керівна – з тим, що треба для кар'єри” [3, с. 68].

Поряд з такою явною гіперболізацією і навіть демонізацією радянської системи у твори зображені й реальні події та процеси 1960-1980-х рр. Так, автор через свою героїню згадує зняття М. Хрущова у жовтня 1964 р., боротьбу з “буржуазним націоналізмом”, що розгорілася в УРСР після зняття з посади першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та призначення на цю посаду В. Щербицького. У постаті “реактивного Стартувальника”, найімовірніше, зображено самого секретаря ЦК КПК з ідеології В. Маланчука. Саме за нього боротьба з буржуазним націоналізмом у республіці набула розмаху, і почалися ті самі “страшні арешти” [3, с. 74-75, 82]. В абстрактній, але разом з тим змістовній формі зображено роль так званої середньої ланки – секретарів

райкомів, голів райвиконкомів, директорів великих радгоспів та середніх підприємств – у політичній системі. Саме “середня ланка” тривалий час була джерелом кадрових поповнень і оновлень управлінської системи.

Безальтернативність радянських виборів головна героїня повісті пояснює дуже просто: якщо пустити цей процес на самоплив, то півтора мільйони виборців певної області запропонують не п'ять належних кандидатів, а п'ять або і п'ятсот тисяч, що створить лише зайві клопоти. Теза про те, що в радянській державі вибирають не осіб, а посади, на сьогодні є фактично беззаперечною в українській історіографії. Героїня вперше стає депутатом районної ради, ставши коханкою (причому не з власної волі) директора великого радгоспу. Хоча, звичайно, такий спосіб висування не мав широкого розповсюдження, однак у такій гротескній формі автор доводить всю безглуздість та формалізм процесу відбору “кандидатів в депутати” [3, с. 233]

Оскільки героїня повісті Клеопатра Січкара була діячкою у царині культури, то на прикладі її “управлінської діяльності” П. Загребельний демонструє занепад сфери державного керування культурою. Причому, коли героїня прийшла на свою першу “культурну” посаду (приблизно, у 1960-х рр.), то занепад там вже панував [3, с. 27]. Наприкінці 1980-х рр. ситуація не погіршилася і не покращилася [3, с. 5]. Головними причинами цього П. Загребельний називає занадто громіздку систему управління [3, с. 61-63], безініціативність, заперечення будь-яких прогресивних змін, засилля догматизму та прагнення “спростити” культуру. У цій системі отримати матеріальні винагороди може не справжній талант, але лише той, хто постійно про себе нагадує, вимагає, випрошує – незалежно від реальних здібностей [3, с. 186]. “Система” зробить генієм того, кого сама вважатиме за потрібне [3, с. 251].

Початок “узгодженої згори” демократизації радянського суспільства у період горбачовської “перебудови” зображено виключно як спосіб відійти від реальних проблем, прикрившись новими, ще нечуваними словами : ідеологи партії “порозкошували б” у термінах “демократизація, консолідація, федерація, дезінтеграція” [3, с. 9], і на цьому, власне, весь процес би і завершився. “Перестройка” була знівельована самим керівництвом [3, с. 222], яке, нібито розуміючи близький крах системи, саме у цей час розпочало грандіозні зловживання, намагаючись забезпечивши світле майбутнє [3, с. 219].

Цією повістю П. Загребельний нібито розплачується з власними “моральними боргами” перед своїми читачами як письменник, що теж був значною мірою приналежний до системи привілеїв “правильної” радянської інтелігенції. Так, себе він зобразив як “плодовитого” письменника, який щороку видавав новий роман і тягав його на підпис “культурно-партійному” керівництву, а потім, “залігши на дно” видав роман, у якому викрив всі хиби радянської судової системи, а разом з тим – і системи загалом. Під назвою “Північна дача” прозоро зображено роман “південний комфорт” та всі ті перипетії, які спіткали цей твір [3, с. 200]. У заключній частині роману П. Загребельний описує зустріч “свого” героя з Клепатрою Січкара вже після її зняття з посади за компрометуюче партію і державу інтерв'ю [3, с. 246-245, 250-

251]. Очевидно, що під назвою нікому не відомої малотиражної “Жіночої газети” [3, с. 244] зображено процес становлення нової, вже української, журналістики.

Радянське суспільство у повісті зображене як система, позбавлена політичної чи соціальної доцільності, яку очолює «рать» різноманітних чиновників, у абсолютній більшості неуків, позбавлених моральних чи, принаймні, професійних чеснот. Тих, хто потрапив до цієї системи, чекає забезпечене, хоча і не завжди спокійне життя. Пересічні радянські громадяни у повісті взагалі не зображені, начебто їх і не існує, а всі матеріальні блага створюються самі по собі.

Таким чином, радянське суспільство, обплутане заборонами, нескінченними довідками, засиллям “блату” та зловживань, очолюване недалекими, безідейними керівниками, головною життєвою метою яких є виключно власне благополуччя, неблаганно приречене на занепад. Однак автор не дає відповіді: як так сталося, що до влади прийшли саме такі керівники? Чи були колись керівники і суспільство іншими – чеснішими, ідейнішими? Якщо ця система будувалася виключно на брехні, то чому вона проіснувала так довго? Чи була вона колись іншою? І якщо була, то коли? Чому трапилося так, що “ще вчора ніхто не пив, а сьогодні всі кинулися пропивати державу?”.

Роман “Брухт”, написаний протягом 2001-2002 рр., висвітлює проблеми українського суспільства 1990-х рр., однак “червоною ниткою” через увесь твір проходить теза, що проблеми сьогодення – це результат невирішених проблем недалекого радянського минулого, помноженого на безвідповідальність та недалекоглядність вже нової української влади. Перипетії життя головного героя – кандидата історичних наук, наукового співробітника якоїсь малозрозумілої “міжнародної фундації” (однієї з багатьох) Яреми Совинського – розгортаються на тлі процесу напівзаконної і відверто незаконної приватизації (“прихватизації”) великих промислових підприємств їхніми колишніми керівниками – гендиректорами. Саме явище «гендиректорства» автор вважає породженням брежнєвської епохи [2, с. 172], коли безпосередньо партійне керівництво держави вже не могло нічого контролювати, унаслідок чого і “розплодилася ціла орда генеральних директорів, які заграбастали в свої жменяки всю державу” [2, с. 70].

У творі чітко, навіть не на художньому, а скоріше на публіцистичному рівні показано знакові явища і процеси України 1990-х рр.: розпродаж державного майна приватним особам, сумнівні успіхи соціально-економічних реформ, безглузда політизація державних органів, убоге життя районних центрів, єдиною зміною у житті яких за останні 10 років стала зміна пам’ятника Леніну на пам’ятник Шевченка [2, с. 4, 76, 36, 55, 79, 15]. Таким чином, в Україні 1990-х рр. немає нічого позитивного: демократію змінюють проплачені політологи та державні канали, інститути громадянського суспільства – міжнародні “фундації” з сумнівною репутацією, ринкову економіку – схеми, у яких виробнику дістається мінімум від вартості продукції, реалізатору – максимум [2, с. 216].

Характерною рисою головного героя роману є його відстороненість від реальних подій. Він скоріше не активний учасник подій, а спостерігач, який пливе за течією подій, не відмовляючись від того, що пропонує доля, але не

намагаючись щось зробити самотужки. Він розуміє і приймає як даність, що у сучасному українському суспільстві є люди, які в силу різних обставин отримали доступ до матеріальних благ, і саме вони вирішують і долю країни, а відтак – і доля кожного “простого” громадянина [2, с. 68]. Він скептично сприймає реалії, але не має того, що називається “громадянською позицією”.

Очевидно, що саме таким бачив П. Загребельний пересічного представника української інтелігенції 1990-х рр. – інтелігенції, над якою вже не було догматичного засилля ідеології, але якій натомість не було запропоновано якоїсь іншої об'єднуючої ідеї, сама ж вона, в силу того, що була прямим нащадком, “продуктом” ще попередньої догматичної епохи, створити самостійно національну чи державну ідеї була не здатна.

Очевидно, що недаремно фахом головного героя П. Загребельний обрав історію. Історія, яка “не керується мораллю”, виступає як сторонній спостерігач закономірних, невідворотних процесів зміни моральних норм, що неодмінно змінюються разом зі зміною політичного ладу. У цьому романі, на відміну від повісті “Гола душа”, П. Загребельний як письменник і очевидець подій не викриває і не засуджує, а просто констатує факти. В уста свого героя він вкладає, на нашу думку, ключову фразу “Історики лякаються наближення до істини” [с. 68]. Наближення до істини відкриває нові горизонти розуміння, які лякатимуть ще більше.

Однак, найбільш саркастичним, викриваючим та гострим є роман “Стовпотворіння”, написаний П. Загребельним у 2002-2003 рр. В алегоричній формі у ньому зображено події в Україні кінця 1990-х – початку 2000-х рр., де під гротескними іменами головних героїв недвозначно читаються імена головних “осіб та виконавців” українського політичного дискурсу: Л. Кучми, Ю. Тимошенко, В. Медведчука, П. Лазаренка. А. Горбуліна та багатьох інших. Радянський Союз П. Загребельний називає “Великою крабовидною імперією”, однак його розпад – початком “Великої кримінальної революції” [с. 7]. У гротескній формі зображено такі явища української політики кінця 1990-х рр., як “ура-патріотизм” та прикриття відсутності реальних демократичних змін “демократичною термінологією”, відсутність державницького бачення у керівництва держави, швидке перевлаштування колишніх “творців” радянської ідеології на «нові ідеї», засилля напівлегальних спецслужб, масові розкрадання державного майна, зовнішня політика “багатовекторності” [7, с. 15-17, 25, 127, 51, 112, 132, 40, 87].

Однак, фабулою роману є боротьба між президентом України у 1994-2004 рр. Л. Кучмою, головою Верховної Ради України О. Морозом – одним з його головних ідеологічних супротивників, боротьба Л. Кучми з Ю. Тимошенко, її прихід до влади за фінансової підтримки П. Лазаренка та його втеча до США і подальший арешт [7, с. 95], створення ЄЕСУ [7, с. 63], формування опозиції на чолі з Ю. Тимошенко [7, с. 121] та навіть обставини її арешту [7, с. 102].

Український політикум у романі постає, як збіговисько так само недовчених, зажерливих, недалекоглядних “діячів”, вихованих попередньою суспільно-політичною системою, які шукають і знаходять шляхи виживання і

та збагачення у нових “ринкових” умовах. У романі немає навіть натяку на ймовірний прогрес чи вдосконалення існуючої системи, вона існує начебто “сама у собі”, відсторонена від громадян держави. Її може змінити – за бажанням – лише той, хто її створив.

Автор статті усвідомлює, що детальне висвітлення змістовного історико-літературного навантаження творів Павла Архиповича Загребельного вимагає значно глибшого аналізу. У тому числі і з залученням фахових літературознавчих методів. Очевидно, що проаналізовані твори є частково автобіографічними, і від імені своїх героїв письменник висловлює, в першу чергу, власні думки щодо до навколишньої дійсності, і вони є віддзеркаленням еволюції поглядів П. Загребельного на радянське суспільство, у якому він народився і в якому відбулося його становлення як письменника, та його вражень від подій і процесів в незалежній Україні. Однак, на нашу думку, вони досить чітко демонструють і еволюцію сприйняття реальності типовими представниками української інтелігенції. У більш широкому сенсі показана еволюція самого українського суспільства другої половини ХХ ст. : від усвідомлення реальних проблем, пошуку шляхів їх вирішення, до заперечення всіх попередніх здобутків та пошуку винних, від беземоційного і покірною прийняття нових ”правил гри” ринкової економіки та нівеляції всіх старих цінностей до цілковитого абстрагування від дійсності. Якщо у романі “Персоносфера“ П. Загребельний говорить про те, що “єдине місце історичної дії – це життя кожної окремої людини, [...] життя не дає можливості перебувати в ролі спостерігача”, а народ “ніколи не зможе жити в розлуці з істиною”, то у “Брухті” вустами головного героя він висловлює вже фактично протилежну думку – “вчорашні головні дієві особи історії назавтра завжди стають її жертвами”, – тим самим, фактично, говорячи, що людина стає жертвою того суспільства, у якому вона живе, жертвою своїх власних дій і дій мільйонів своїх співгромадян [6, с 93; 2, с. 46]. Немає “добра” та “зла”, немає боротьби, а отже, не може бути перемоги чи поразки.

Бібліографічні посилання:

1. Загребельний П. Південний комфорт: Роман / Вступ. ст. Г. Гіпніса; Худож.-оформлювач І. Осипов. – Харків: Фоліо, 2002. – 351 с.
2. Загребельний П. Брухт: Роман / Худож.-оформлювач І. Осипов. – Харків: Фоліо, 2003. – 253 с.
3. Загребельний П. Гола душа: Повість / Худож.-оформлювач І. Осипов. – Харків: Фоліо, 2003. – 253 с.
4. Загребельний П. Європа 45: Роман / Ілюстрації І. І. Якіна; Худож.-оформлювач Д. В. Панченко. – Харків: Фоліо, 2003. – 605 с.
5. Загребельний П. Розгін. І. Айгюль: Роман / Худож.-іл. Л. Е. Чайка; Худож.-оформлювач І. Осипов. – Харків: Фоліо, 2003. – 398 с.
6. Загребельний П. Розгін. І. Айгюль: Роман / Худож.-іл. Л. Е. Чайка; Худож.-оформлювач І. Осипов. – Харків: Фоліо, 2003. – 399 с.
7. Загребельний П. Стовоп-творіння; Кавтаклізма / Худож.-оформлювач І. Осипов. – Харків: Фоліо, 2004. – 286 с.

Надійшла до редколегії 08.05.2014.